

ЕПАМИНОНД ФИЛОСОФЪТ – СТРАТЕГ

Живко Ж. Жеков

Епаминонд, син на Полимнид, произлиза от старата тиванска аристокрация (С. Нер., Ерам., I, 1; Plut., Pelop., III, 1). Неговият род принадлежи към един от петте „кадмови спарти“ – най-древните и знатни аристократични тивански родове. В античната наративна традиция е широко разпространен топосът за бедността на Епаминонд, който стоял затворен въщи, когато неговият роб отнасял плаща му за почитване, защото имал само един плащ (Aelian, V, 5). Този топос вероятно не отговаря напълно на реалността. Основания за подобно твърдение се откриват във факта, че Полимнид има финансов ресурс да осигури на сина си най-доброто възможно образование в Тива и дълги години в неговия дом живее питагорейският философ Лисис от Тарент, който обучава младия Епаминонд в тънкостите на философията и ораторското изкуство (С. Нер., Ерам., II, 2).

Липсват конкретни данни относно дейността на Епаминонд преди преврата в Тива – декември 379 г. пр.Хр. Той не емигрира от родния полис, след като спартанците завземат Кадмея в 382 г. пр.Хр. наред с останалите демократи, сред които е и най-близкият му приятел Пелопид. За разлика от тях Епаминонд остава в Тива, продължавайки да води уединен начин на живот, без да афишира публично политическите си пристрастия и неодобрението си към олигархичното управление в полиса.

Епаминонд се съсредоточава върху изучаването на философията и вероятно дори създава свой кръг от слушатели и адепти (Leveque, Vidal-Naquet 1960: 297–299). Индиректни аргументи в подкрепа на подобна хипотеза се откриват в биоса на Пелопид, написан от Плутарх. В него авторът описвайки поведението на Епаминонд през управлението на проспартанския олигархичен режим в Тива, съобщава, че той подтиквал младите тиванци да се борят със спартанците в гимназионите, а когато те побеждават и се радват на победите си, Епаминонд ги упреква, че напразно се радват, защото те са демонстрирали, че са по-силни от спартанците, а всъщност последните ги управляват (Plut., Pelop., VII).

Фактически по този начин Епаминонд се стреми да настрои тиваските младежи за борба срещу спартанците, показвайки им, че противникът не е толкова силен и може да бъде победен. Тези насърчения едва ли са давани публично, защото вероятно биха довели да репресии от страна на тиванските олигарси, в тази връзка може да се предположи, че край Епаминонд се е формирал неформален кръг от младежи, в който под формата на философски беседи със своите слушатели той е формирал сред тях нагласи за борба със спартанците и сваляне на олигархичния режим, поддържан от тях.

Подобна практика от страна на Епаминонд е напълно в духа на питагорейската философия, в която тайните андрогенни съюзи са разглеждани като висша форма на духовна организация. Тази негова дейност обяснява и индиферентното му поведение спрямо олигархичния режим. Той не участва пряко в заговор, довел до свалянето на тиванските олигарси от власт, а се включва активно на страната на демократите едва по-късно в обсадата на Кадмея и изгонването на спартанския гарнизон. Поради тези причини в годините веднага след победата на демократите Епаминонд не играе водеща роля в управлението на Тива. Едва в средата на 70-те години на IV в. пр.Хр. той започва да се налага като един от водещите политически лидери в родния си полис.

Заниманията на Епаминонд с философия са безспорен факт, но той остава в историята не с постиженията си в тази научна област на познанието, а като стратег и победител над спартанците. Той въвежда редица иновации във военното дело на елините, които са обект на продължаваща дискусия в историографията, но съществува и един проблем, на който е отделяно сравнително малко внимание, оказват ли влияние философските занимания на Епаминонд върху разработените от него нови тактически стратегии. Този въпрос е интересен от гледна точка на опита да се открие връзка между военното дело и философията. Неговият отговор изисква задълбочен анализ на новостите във военното дело, които въвежда тиванският стратег-философ.

Тактиката на хоплитската фаланга достига върха в развитието си в стратегемата, създадена от тиванския беотарх Епаминонд (Salmon, 377–378). Първостепенни извори за нея са съчиненията на античните автори Ксенофонт (Dillery 1995; Riedinger 1991; Anderson 1974a; Breitenbach 1966; Delebecque 1957), Диодор (Drews 1962) и Плутарх

(Russel 1973; Wardman 1974). В историографията по този проблем се води оживена дискусия. Част от авторите я интерпретират, като опит да се устрои засада на десния спартански фланг, чрез строяване на Свещения лох зад лявото крило на тиванската фаланга, така той от дълбочина атакува дясното спартанско крило във фланг (Rustow, Kochly 1852: 171–172; Anderson 1970: 206–208; 402–403). Делбрюк лансира тезата, че Епаминонд открива косия боен строй (Делбрюк 1994: 130). Други автори го детерминират с термина клинообразен (Devine 1983: 204–205).

Прилагането на ретроспективния метод при изследване тактиката на Епаминонд позволява да се разкрие нейният произход от стратегемите, прилагани от тиванските стратегии до Епаминонд (Cawkwell 1972: 258–261). Основната тактика използвана от тях е за пробиване фронта на противника, чрез увеличаване дълбочината на фалангата, приложена в сраженията край Делион – 424 г. пр.Хр., Немея – 395 г. пр.Хр. и частично при Коронея – 394 г. пр.Хр. (Detienne 1968: 129–133; Salmon 1984: 196–201; Buckler 1996: 61–63). Въпросът, на който трябва да се отговори е, съществува ли приемственост между тази стратегема и стратегемата, използвана от Епаминонд.

Епаминонд увеличава дълбочината само на едно от крилата на фалангата (Xen., Hell., VI, 4, 12–13; VII, 5, 23; Diod., XV, 55, 1–2; Plut., Pelop., 23), същото правят и тиванските беотархи (Thucyd., IV, 93, 4–5; Xen., Hell., 2, 18), следователно, в случая е налице приемственост (Pritchett 1965: 56–58; Anderson 1970: 217–219). При Делион, Немея и Коронея целта на тиванците е да пробият фронта на противника (Salmon 1953: 351–354; Wheeler 1991: 137–144). Същото цели и Епаминонд при Левктра и Мантинея (Parke 1930: 71–77; Veister 1973, 73). В този аспект също се открива приемственост между двете стратегеми. Посочените факти показват, че стратегемата на Епаминонд и тази, използвана от тиванските стратегии преди него, са идентични, но Епаминонд доразвива тази тиванска стратегема на качествено ново ниво.

Новото е, че той увеличава дълбочината на онова крило на фалангата, с което нанася главния удар. Преди него тиванските стратегии увеличават дълбочината на фалангата на крилото, където е разположен тиванският контингент (Thucyd., IV, 93, 4–5; Xen., Hell., 2, 18), без в конкретните случаи от него да се нанася главният удар (Mitchell 1996, 95–

99). Всъщност при Делион и Немея тиванските стратегии не фиксират направление на главния удар. Епаминонд при Левктра и Мантиней фиксира такова в посока царския фланг на спартанците (Xen., Hell., VI, 4, 12; VII, 5, 23), тоест срещу онзи участък от фронта на противника, на който са съсредоточени най-боеспособните му части (Xen., Hell., VI, 4, 12–13; VII, 5, 23; Diod., XV, 55, 1–2; Plut., Pelop., 23). Целта на Епаминонд, не е както на тиванските стратегии при Делион и Немея да победи само на едно от своите крила, тоест да постигне частичен тактически успех. Той чрез атаката на колоната от хоплити търси да реши цялото сражение, за целта я съсредоточава срещу най-елитните части на противника, правилно определяйки, че техният разгром ще донесе победата като цяло (Xen., Hell., VI, 4, 12–13; Diod., XV, 55, 2). Принципно новият момент тук е, че Епаминонд фактически първи сред елинските стратегии фиксира направление на главния удар (Xen., Hell., VI, 4, 12; VII, 5, 23) и съсредоточава по него най-елитните контингенти хоплити (Krentz 1985: 55–57). При Левктра – 371 г. пр.Хр. в челото на ударната колона е разположен Свещенният лох (Plut., Pelop., 23), най-елитната тиванска част (Pritchett 1965, 58; Hack 1975, 302; Buckler 1980, 63; Lazenby 1985: 157).

Едновременно с плюсовете Епаминонд отчита и минусите на фалангата с голяма дълбочина. Основна нейна слабост е силната уязвимост на фланговете, поради скъсяването на фронта (Xen., Hell., IV, 2, 13). За да я неутрализира, той разделя фалангата на две крила с различна дълбочина и тактически задачи (Luginbill 1994: 657–658). Крилете за атака, на което е съсредоточена ударна колона от хоплити, построени в голяма дълбочина, нанася основния удар по най-боеспособните части на противника (Pritchett 1985: 65–66). Крилото за задържа останалите части на противника чрез заплаха за атака в тил и фланг, ако те решат да атакуват в тил и фланг ударната тиванска колона (Xen., Hell., VII, 5, 24; Diod., XV, 55, 2–3).

До Епаминонд също се наблюдава известно различие в тактическите задачи на двете крила на фалангите (Pritchett 1974a: 191–193). В повечето случаи фалангите нанасят основния удар с десните си крила, където са съсредоточени най-елитните контингенти хоплити, а левите крила практически почти нямат шансове за победа и само задържат за известно време атаката на десните крила на противника. Но тези тактически задачи са все още много неясни, а освен това хоплитите се

разпределят равномерно по двете крила, без значение кое от тях какви тактически задачи изпълнява. Едва Епаминонд ясно определя и формулира тактическите задачи на всяко от крилата, като в зависимост от тях и разпределя неравномерно хоплитите по крилата.

След смъртта на Епаминонд този тактически принцип е прилаган от неговия ученик и наследник на поста беотарх Памен (Front., Str., II, 3, 3). Същият принцип макар и леко усъвършенстван, лежи в основата на тактиката на македонската фаланга, разработена от Филип II (Front., Str., II, 3, 2).

Наред с доразвиване на стратегемите на тиванските стратегии Епаминонд създава и принципно нови. Пръв от елинските стратегии Епаминонд достига до идеята, за създаване на ударна групировка от хоплити, конници и пелтасти, в която са съсредоточени основните сили на армията (De Voto 1984: 116–117). Тази групировка атакува по направлението на главния удар, т.е. срещу по-силното крило на противника, както при Мантинея – 362 г. пр. Хр. (Xen., Hell., VII, 5, 24–25), което е едно наистина ново схващане относно използването на отделните родове войски на бойното поле (Cawkwell 1972: 275).

Тактиката, приложена от Епаминонд при Мантинея, води до рязко увеличаване на ролята на конницата в сраженията, за което има обективни предпоставки. Най-съществената от тях е фактът, че беотийците и тиванците в частност разполагат с втората по сила конница след тесалийците в Елада (Beister 1970: 34–47), което предопределя наличието у тиванските стратегии на опит в провеждането на съвместни операции с конница и пехота. Действията на конницата, комбинирани с тези на пелтастите, се доближават по своето значение до ролята на хоплитите за изхода на сражението (Lissarrague 1990: 45–57), но все още ролята на конницата и пелтастите в нанасянето на основния удар е спомагателна (Pritchett 1974b: 121). Те само подпомагат атаката на колоната хоплити, прикривайки фланговете и допълнително усилвайки ефекта от таранния удар чрез атака на противниковата фаланга в тил и фланг.

Елинските стратегии до Епаминонд разглеждат хоплитите, пелтастите и конниците, като абсолютно обособени родове войски, които на бойното поле трябва да се прикриват взаимно, без да образуват единно цяло, което да има конкретно поставена тактическа задача (Snodgrass 1967: 111). Хоплитите се явяват опора на бойния ред, разполагат се в

центъра, строени във фаланга с дълбочина 8–12 редици (Hanson 1991, 67–71; Pritchett 1971: 135–137). В редки случаи, когато стратега смята, че противниковите хоплити са по-боеспособни от неговите, той увеличава дълбочината на фалангата до 16 редици. В много редки случаи се строят в по-голяма дълбочина (Hanson 2002: 174–186). Целта е да се усили до крайност мощта на удара срещу определен участък от бойния строй на противника (Goldsworthy 1997: 5–17). Пелтастите и конниците се разполагат на фланговете на хоплитите, със задача да прикриват фланговете и тила на фалангата от противниковите пелтасти и конници (Thucyd., IV, 93, 4–5; V, 67; Xen., Hell., III, 2, 16). Това разположение на войските определя и начина на бой, хоплити се бият с хоплити, конници с конници, пелтасти с пелтасти. В отделни случаи, докато войската на противника подхожда към мястото на битката, пелтастите и конниците атакуват противника, обстрелвайки го. При победа конницата и пелтастите преследват разбития противник, а в случай на поражение прикриват отстъплението на своите хоплити, атакувайки откъсналите се напред при преследването противникови хоплити (Thucyd., VI, 70, 3; Xen., Hell., V, 4, 51–52; VI, 5, 13–14).

Преди Епаминонд да обедини хоплити, конница и пелтастите в една ударна групировка при Мантиней, елинските стратегии не използват тази тактика или поне няма запазени данни в достигналите до нас антични извори. В сражението с персите на р. Пактол – 395 г. пр.Хр. спартанският архагет Агезилай II създава преден отряд (Anderson 1974b: 32–35; Cartledge 1987: 49–51), в който влизат хоплити от последните десет набора хоплити, т.е. най-младите и най-подвижните, пелтасти и конница (Xen., Hell., III, 4, 23). Те нямат за задача да разбият противника, а само да го задържат. Трябва да се отчете и фактът, че персите разполагат само с конница, без тя да е подкрепена от пехота (De Voto 1988: 45–49; Gray 1980, 187; Hamilton 1991: 46–47). Фактически Агезилай II усилва своята конница с хоплити и пелтасти, за да я направи равностойна на персийската, но те имат за задача, не да я разбият, а да не ѝ позволят да се оттегли, поради което победата е постигната, едва когато идват основните сили на хоплитите (Xen., Hell., III, 4, 24).

Базирайки се върху опита на предходните тивански стратегии, Епаминонд създава качествено нова тактика. Изворовата база дава възможност да се проследи нейното постепенно формиране. Край Левкатра –

371 г. пр.Хр. Епаминонд за първи път определя направление на главния удар – срещу царския фланг на спартанците, тоест срещу най-елитните части на противника (Buckler 1977: 77). Съсредоточава по него колона от хоплити с голяма дълбочина, която трябва да реши изхода на битката. Вероятно без предварително планиране се получава взаимодействие между колоната хоплити и конницата (Rawlings 2000: 241–243). Преследвайки разбитата спартанска конница, тиванската я принуждава да връхлети върху собствените си хоплити, което внася безредие в редовете на спартанската фаланга, точно преди тя да бъде атакувана от ударната тиванска колона (Xen., Hell., VI, 4, 13). При Левкатра Епаминонд не създава ударна групировка от хоплити, конници и пелтасти. До тази идея той достига в следващите сражения (Tuplin 1987: 89–91). Възможно е на мисълта за създаването на подобна групировка да го навеждат успешните действия на тиванската конница при Левкатра точно преди атаката на ударната колона (Buckler 1985: 137). Край Мантинейя – 362 г. пр.Хр. Епаминонд вече окончателно е разработил своята тактика. По направлението на главния удар действат обединени в ударна групировка колоната хоплити, конници и пелтасти (Xen., Hell., VII, 5, 24).

Анализът на тактическите стратегии, използвани от Епаминонд показва, че той пръв от елинските стратегии успява не само да прецени силните и слабите страни на хоплитската фаланга, но и да издигне нейната тактика на качествено ново ниво. Той пръв от елинските стратегии избира направление на главния удар и съсредоточава по него ударна групировка. Вероятно до тази идея тиванския беогарх достига благодарение на заниманията си с философия, които му позволяват да погледне на хоплитската фаланга от страни с погледа на външен наблюдател. В същото време използва основната цел на питагорейската философия, постигане на висше познание и съвършенство чрез развитие на всички природни таланти на индивида и тяхното концентриране върху поставената цел, която е чрез самоусъвършенстването на индивида да се усъвършенства и обществото.

В качеството на работна хипотеза може да се постави на обсъждане тезата, че Епаминонд използва питагорейската идея за концентрация на всички усилия в посока усъвършенстване на индивида и обществото, за да достигне до стратегемата за формулиране на направление на главния удар и съсредоточаване на ударна групировка по него.

ЛИТЕРАТУРА

- Claudii Aeliani.** *Varia Historia.* Rec. R. Hercher, Lipsiae: Teubner, 1856.
- Корнелий Елиан.** Шарени истории. Превод Н. Шаранков. С., 2009.
- Cornelii Nepotis.** *De illustribus viris.* Ed. P. K. Marshall, Leipzig, 1991.
- Корнелий Непот.** О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках. Пер. с лат. и коммент. Н. Н. Трухина. М., 1992.
- Diodori.** *Bibliotheca historica.* Vol. I–V. Lipsiae: Teubner, 1888–1906.
- Iuli Frontini.** *Strategemata.* Hrsg. R. Ireland, Lipsiae: Teubner, 1990.
- Фронтин, Секст Юлий.** Военные хитрости (Стратегемы). Пер. А. Б. Ранович. СПб. 1996.
- Plutarchi.** *Vitae parallelae.* Rec. K. Ziegler, Vol. I–IV, Lipsiae: Teubner, 1914–1934.
- Плутарх.** Сравнительные жизнеописания в двух томах. Пер. С. П. Маркиш. М., 1994.
- Thucydidis.** *Historiae.* Ed. O. Luschnat. Vol. I–II. Lipsiae: Teubner, 1960.
- Тукидид.** История на Пелопонесская война. Превод М. Мирчев. С., 1979.
- Xenophontis.** *Hellenica.* Rec. O. Keller, Lipsiae: Teubner, 1896.
- Ксенофонт.** Исторически съчинения. Прев. М. Мирчев, Р. Стефанов. С., 1984.
- Дельбрюк, 1994:** Г. Дельбрюк. История военного искусства в рамках политической истории. I, С-Пб., 1994.
- Anderson, 1970:** J. K. Anderson. *Military Theory and Practise in the Age of Xenophon.* Berkeley, 1970.
- Anderson 1974a:** J. K. Anderson. *Xenophon. L.,* 1974.
- Anderson 1974b:** J. K. Anderson. *The Battle of Sardis in 395 B.C.* – In: *California Studies in Classical Antiquity*, 4, 1974, 27–53.
- Beister, 1970:** H. Beister. *Untersuchungen zu der Zeit der thebanischen Hegemonie.* München, 1970.
- Beister, 1974:** H. Beister. *Ein thebanisches Tropaion bereits vor Beginn der Schlacht bei Leuktra.* – *Chiron*, 3, 1973, 65–84.
- Breitenbach, 1966:** H. R. Breitenbach. *Xenophon von Athen.* Stuttgart, 1966.
- Buckler, 1970:** J. Buckler. *The Thespians at Leuktra.* – In: *Wiener Studien*, 90, 1977, 76–79.
- Buckler, 1980:** J. Buckler. *The Theban Hegemony.* Camb., 1980.
- Buckler, 1982:** J. Buckler. *The Theban Hegemony 371–362.* Harvard, 1982, 98–116.
- Buckler, 1985:** J. Buckler. *Epameinondas and the Embolon.* – *Phoenix*, 39/2, 1985, 134–143.
- Buckler, 1996:** J. Buckler. *The battle of Koroneia and its historiographical legacy.* – In: *Boeotia Antiqua.* VI, Amsterdam, 1996, 59–72.

Cawkwell, 1972: G. L. Cawkwell. Epaminondas and Thebes. – *Classical Quarterly*, 66, 1972, 254–278.

Cartledge, 1987: P. Cartledge. Agesilaos and the Crisis of Sparta. L., 1987.

Cray, 1980: V. Cray. The Two Different Approaches to the Battle of Sardis. – In: *California Studies in Classical Antiquity*, 12, 1980, 183–200.

Delebecque, 1957: É. Delebecque. *Essai sur la vie de Xénophon*. Paris, 1957.

Detienne, 1968: M. Detienne. La phalange. Problèmes et controverses. – In: *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*. éd. J. P. Vernant, Paris, 1968, 119–142.

De Voto, 1984: J. De Voto. Pelopidas and Kleombrotos at Leuktra. – *AHB*, 3, 1984, 115–118.

De Voto, 1988: J. G. De Voto. Agesilas and Tessaphernes near Sardis in 395 BC. – *Hermes*, 116, 1988, 41–53.

Devine, 1983: A. M. Devine. EMBOLON: A Study in Tactical Terminology. – *Phoenix*, 37, 1983, 201–237.

Dillery, 1995: J. Dillery. *Xenophon and the history of his times*. L. – NY., 1995.

Drews, 1962: R. Drews. Diodorus and his Sources. – *American Journal of Philology*, 83, 1962, 383–392.

Fortina, 1958: M. Fortina. *Epaminonda*. Turin, 1958.

Goldsworthy, 1997: A. K. Goldsworthy. The othismos, myths and heresies: the nature of hoplite battle. – In: *War in History*, 4/1, 1997, 1–26.

Hack, 1975: H. M. Hack. *The Rise of Thebes*. Yale, 1975.

Hamilton, 1991: Ch. D. Hamilton. *Agesilaos and the Failure of Spartan Hegemony*. Ithaca, 1991.

Hanson, 1991: V. D. Hanson. Hoplite Technology in hoplite battle. – In: *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience*, ed. V. D. Hanson, L., 1991, 63–84.

Hanson, 2002: V. D. Hanson. Hoplite Battle as Ancient Greek Warfare: When, Where and Why?. – In: *War and Violence in Ancient Greece*, ed. H. van Wees, Duckworth, 2002, 167–200.

Higgins, 1977: W. E. Higgins. *Xenophon the Athenian*. Albany, 1977.

Krentz, 1985: P. Krentz. The Nature of Hoplite Battle. – *Classical Antiquity*, 4, 1985, 50–61.

Lazenby, 1985: J. F. Lazenby. *The Spartan Army*. Warminster, 1985.

Leveque, 1960: P. Leveque, P. Vidal-Naquet. Epaminondas Pythagoricien ou le problème de la droite et de la gauche. – *Historia*, 9, 1960, 294–308.

Lissarrague, 1990: F. Lissarrague. L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique. Paris-Rome, 1990.

Luginbill, 1994: R. D. Luginbill. Othismos: the importance of the mass-shove in hoplite warfare. – *Phoenix*, 48/1, 1994, 651–661.

Mitchell, 1996: S. Mitchell. Hoplite warfare in ancient Greece. – In: *Battle in antiquity*. ed. A. B. Lloyd, London, 1996, 87–105.

- Parke, 1930:** H. W. Parke. The Development of the Second Spartan Empire (405–371 BC). – JHS, 50, 1930, 37–79.
- Pritchett, 1965:** W. K. Pritchett. Studies in Greek Topography. I. Berkeley, 1965.
- Pritchett, 1971:** W. K. Pritchett. Depth of phalanx. – In: Ancient Greek military practices, I, Berkeley, 1971, 134–143.
- Pritchett, 1974a:** W. K. Pritchett. The wings of allied phalanxes and fleets. – In: The Greek state at war. Part II, Berkeley-Los Angeles, 1974, 190–207
- Pritchett 1974b:** W. K. Pritchett. Iphikrates and his Corinthian peltasts. – In: The Greek state at war. Part II, Berkeley-Los Angeles, 1974, 117–125.
- Pritchett, 1985:** W. K. Pritchett. The Greek State at War. IV. Berkeley, 1985.
- Rawlings, 2000:** L. Rawlings. Alternative agonies: hoplite martial and combat experiences beyond the phalanx. – In: War and violence in ancient Greece. ed. H. Van Wees, London, 2000, 233–259.
- Riedinger, 1991:** J.-Cl. Riedinger. Etude sur les Helleniques: Xenophon et l'histoire. Paris, 1991.
- Russel, 1973:** D. A. Russel. Plutarch. NY., 1973.
- Rustow, 1852:** W. Rustow., H. Kochly. Geschichte des griechischen Kriegswesens von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos, Aarau, 1852.
- Salmon, 1984:** J. B. Salmon. Wealthy Corinth. A history of the city to 338 B.C. Oxford, 1984, 196–201.
- Salmon, 1953:** P. Salmon. L'Armée fédérale des Béotiens. – L'Antiquité classique, 22, 1953, 347–360.
- Salmon, 1995:** P. Salmon. Le rôle des béotarques dans la Confédération béotienne. – In: Les relations internationales. édd. E. Frézouls, A. Jacquemin, Strasbourg, 1995, 365–383.
- Snodgrass, 1967:** A. M. Snodgrass. Arms and Armour of the Greeks. L., 1967.
- Tuplin, 1987:** C. J. Tuplin. The Leuctra Campaign. – Klio, 69, 1987, 84–93.
- Wardman, 1974:** A. Wardman. Plutarch's Lives. Berkeley, 1974.
- Wheeler, 1991:** E. L. Wheeler. The general as hoplite. – Hoplités: the classical Greek battle experience. ed. V. D. Hanson, London-New York, 1991, 121–170.